

Jerzy Bartkowski*

SOLIDARNOŚĆ SPOŁECZNA I KRYZYS. ZMIANY WARTOŚCI W EUROPIE I W POLSCE W WARUNKACH KRYZYSU

Abstrakt. Problemem, jaki podejmuje ten artykuł, jest kwestia zmian wartości związanych z solidarnością społeczną w okresie kryzysu. Podstawą empiryczną pracy są dane Europejskiego Sondażu Wartości i Eurobarometru (sondaży Parlamentu Europejskiego wśród opinii publicznej). Jako pierwszy jest analizowany wpływ kryzysu na wartości w wymiarze materializm a postmaterializm od strony postaw egocentrycznych. Dane wskazują, że nastąpił wzrost postaw materialistycznych i egocentryzmu. Natomiast wpływ kryzysu na poczucie solidarności był badany w dwu wymiarach. Pierwszym z nich była solidarność międzygrupowa we wspólnocie narodowej. Drugim – poczucie więzi i solidarność wobec grup w zależności od stopnia dystansu i bliskości wobec jednostki: od sąsiedztwa po społeczność światową. Badania pokazują, że kryzys osłabił międzygrupową horyzontalną solidarność, najbardziej wobec bezrobotnych. Natomiast inaczej uwidacznia się to wobec grup o różnym stopniu bliskości. Kryzys wpływa na wzrost poczucia więzi wobec grup bliskich, wspólnoty narodowej i europejskiej, a zmniejsza gotowość pomocy między krajami i pomocy międzyregionalnej. Najsilniej osłabia poczucie więzi ze wspólnotami dalszymi, takimi jak świat jako całość czy kraje Trzeciego Świata. Kryzys stanowi próbę dla systemów wartości i solidarności grupowej. Chociaż kryzys zarówno zwiększył postawy materialistyczne i egocentryczne, jak i osłabił wewnętrzną solidarność grupową, nie spowodował jednak zasadniczej przemiany wzorów solidarności wewnątrz krajów, jak również między krajami Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe: wartości, kryzys, solidarność.

1. Wstęp

Problemem, który będzie analizowany w tym artykule, są zmiany wartości społecznych w Europie pod wpływem kryzysu ekonomicznego, a szczególnie wartości związanych z solidarnością społeczną. Wybór tychże wartości do analizy wynika z ich społecznego znaczenia. Solidarność jest rozumiana jako gotowość

* Dr hab., prof. nadzw. UW, Zakład Socjologii Polityki, Instytut Socjologii, Wydział Filozofii i Socjologii, Uniwersytet Warszawski, ul. Karowa 18, 00-927 Warszawa; bartkow-ski@is.uw.edu.pl.

pomocy w ramach grupy i między grupami. Siła solidarności ukazuje vitalność grupy, a jej zasięg wyznacza jej granice. Powstaje więc pytanie, czy solidarność wzrosła jako narzędzie ochrony społecznej w warunkach kryzysu, czy też zmalała ze względu na wzrost postaw samozachowawczych wśród jednostek i grup?

W analizie proponuje się spojrzenie na wartości społeczne poprzez pryzmat wyborów, jakie narzuca sytuacja kryzysowa – zmniejszanie się środków w wymiarze jednostkowym i zbiorowym. Ale tam, gdzie pojawia się problem środków i ich ograniczoności, ujawniać się muszą wartości (Holmes, Sunstein 2003). Wartości w takich sytuacjach ujawniają się definicyjne jako kryteria decyzji w warunkach konieczności wyboru. Można przypuścić, że w tej sytuacji obok pewnego wspólnego schematu we wzorach reakcji na kryzys mogą się ujawniać wpływy tradycji politycznych, a szczególnie europejski podział na kraje postkomunistyczne i resztę Europy.

W warunkach kryzysu zmienia się otoczenie społeczne, w jakim jednostki podejmują decyzje życiowe. Staje się nią sytuacja zagrożenia realizacji wielu celów życiowych. W tej sytuacji jednostki muszą na nowo określić zasadniczą relację dwu typów wartości materialistycznych i niematerialistycznych. Dane pokazują to zarówno na planie ogólnym jako wybory wartości, jak i poprzez poszukiwanie celów w takiej konkretnej sytuacji – jako praca. Reakcja na kryzys może także przyjmować formę nasilonej orientacji egocentrycznej i zmniejszania się poczucia zobowiązań wobec innych ludzi. Deficyt środków wymusza także wyraźne określenie, którym grupom skłonni jesteśmy pomóc.

Część teoretyczna pracy wymaga jeszcze wyjaśnienia sposobu rozumienia dwu pojęć: solidarności i wartości. W europejskim badaniu wartości i światowym ich sondażu, które są podstawą poniższych analiz, zakłada się, że wartości są normatywną podstawą zachowań jednostki w społeczeństwie. Zarazem przyjmowane jest stanowisko pośrednie w wielkim sporze o uniwersalność i względność wartości. Wartości badane są poprzez hierarchię celów realizowanych przez ludzi w poszczególnych sferach życia, takich jak praca, rodzina czy życie społeczne. Choć nie przyjmuje się w nich istnienia jakiejś ogólnej hierarchii wartości, to zakłada się, że te wybory są dokonywane w ramach wspólnej mapy możliwych celów, jak model idealny małżeństwa, pożądane cechy pracy czy wzór idealnego dziecka (Halman 2010).

Solidarność jest analizowana w tej pracy jako zachowanie, a nie jako metaforyczny plan budowy społeczeństwa (por.: Gide 1908; Waleczuk 2006). Społeczeństwo jest interpretowane jako instytucjonalizacja solidarności, a raczej zespołu solidarności o wymiarze poziomym i pionowym. Przejawem solidarności jest gotowość pomocy innym członkom tej samej zbiorowości znajdującym się w potrzebie. Część z tych form solidarności ma charakter zmienny w toku życia, gdzie jednostka w jednym okresie jest biorcą, a w innym dawcą (por. Szulski 2012). Inna jeszcze część tej linii solidarności biegnie między bardziej

zamożnymi a biedniejszymi. Można ją także odnaleźć w wymiarze pionowym od rodziny, po społeczność lokalną, regionalną, narodową, europejską i światową.

Ale rozumienie solidarności jako osi społeczności ma jeszcze jedną konsekwencję. Odwracając rozumowanie, można także spojrzeć na solidarność jako na żywą i realną granicę grupy. To ona wskazuje, czy określone agregaty społeczne stanowią grupy w socjologicznym sensie. Stąd też skupienie się w tym tekście na problematyce wartości związanych z solidarnością. Kwestia solidarności jest także sprawdzianem, czy możemy mówić o Europie jako o pojęciu postulatycznym czy socjologicznym.

2. Kryzys i zmiany wartości – dane i metoda analizy

Wprawdzie badacz, wtórnie analizujący sondaże społeczne, jest ograniczony do dostępnych danych, ale niemniej w tym przypadku ich zakres pozwala na dość szeroką analizę różnych aspektów solidarności społecznej. Pierwszy z nich to miejsce wartości związanych z solidarnością w szerszym ich systemie. Jest to problem zmian systemów wartości w kierunku postmaterializmu czy też wystąpienia regresji do materializmu. Wiąże się to także z zachowaniami jednostek w kryzysie, w relacji z nasileniem lub redukcją egocentryzmu. Inny aspekt zmian wartości w kryzysie dotyczy solidarności jako poczucia wzajemnej więzi i gotowości pomocy w społeczeństwie w wymiarze horyzontalnym i wertykalnym. Pierwszy reprezentuje solidarność wewnątrzspołeczną i międzypokoleniową. Drugi dotyczy solidarności grupy, zgrupowanej według narastającej społecznej i geograficznie odległości: rodzina, sąsiedzi, społeczność lokalna, regionalna, narodowa, europejska i światowa.

Podstawą badawczą są połączone dane Europejskiego Sondażu Wartości (European Value Survey, EVS) i Światowego Sondażu Wartości (World Value Survey, WVS), a także Eurobarometr. Badania EVS i WVS obejmują swym zasięgiem prawie całość szeroko rozumianego obszaru europejskiego (J a s i ń s k a-K a n i a, red. 2012). EVS i WVS są badaniami zorientowanymi na wartości. Są realizowane co 5–10 lat w sposób cykliczny, w kolejnych falach badawczych.

Eurobarometr jest natomiast kwartalnym badaniem realizowanym przez Unię Europejską. Nie ma on określonego zestawu pytań. Wartości w nim pojawiają się w sposób niesystematyczny. Obok pytań o charakterze trendów, powtarzanych co pewien czas, podejmuje także aktualne kwestie ważne dla polityki europejskiej. Jego wielką zaletą jest, że analiza pytań może być ujęta w przedział czasowy, uwypuklający znaczenie określonego wydarzenia. Natomiast jego ograniczeniem jest, że jako badanie europejskiej opinii publicznej obejmuje tylko aktualne kraje członkowskie Unii. Także zmienny jest zakres krajów, w których jest realizowany.

Metodologiczną stronę badania tworzą dwa problemy. Pierwszy z nich to potrzeba zastosowania pewnej klasyfikacji krajów europejskich. Jest ona niezbędna wobec liczby krajów Europy. Drugi problem to kwestia znalezienia takiego schematu analizy, który by umożliwiał wyszukanie zmian w wartościach i przyczynowe powiązania ich z kryzysem.

Unia Europejska liczy obecnie 28 krajów. Europa jest obszarem silnie zróżnicowanym pod względem kulturowym, ekonomicznym i historycznym. Przynależność danego kraju do określonego obszaru europejskiego jest podstawową zmienną interweniującą w sposób kulturowej reakcji na kryzys. Jednak zastosowanie danej klasyfikacji w badaniach porównawczych wymaga odpowiednio dużej liczby krajów w wyróżnionych grupach, aby można było uwzględnić kluczowy dla analizy podział na badania zrealizowane przed i w trakcie kryzysu. Należało zastosować podział z jednej strony relatywnie mało złożony, a z drugiej strony – merytorycznie znaczący. Takie warunki spełnia podział na dwie grupy krajów, roboczo nazwanych „starą” (EU-15) i „nową” Europą (EU-12+). Do pierwszej grupy należą następujące kraje: Austria, Belgia, Dania, Finlandia, Francja, Grecja, Hiszpania, Holandia, Irlandia, Luksemburg, Niemcy, Portugalia, Szwecja, Wielka Brytania i Włochy. Natomiast do drugiej: Bułgaria, Cypr, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Malta, Polska, Rumunia, Słowacja, Słowenia i Węgry. Chorwacja, która przystąpiła do UE w 2013 r., nie była objęta większością badań wykorzystanych w tym opracowaniu.

Cezurą dla tego podziału jest rok przyjęcia kraju do Unii Europejskiej – przed 2004 i po 2003 r. Nie jest to tylko podział chronologiczny. W pierwszej grupie dominują bogate kraje Europy Zachodniej, o długich tradycjach funkcjonowania rynku i demokracji, i zarazem z bardziej rozbudowanym państwem opiekuńczym. Druga grupa obejmuje głównie postkomunistyczne kraje Europy Wschodniej. Są one mniej zamożne. Sytuacja społeczna, polityczna i gospodarcza jest w nich mniej ustabilizowana, a polityka społeczna państwa uległa znaczącej redukcji.

Kraje „starej” i „nowej” Unii różnią się znacząco zarówno pod wieloma względami społeczno-kulturowymi, jak i osiągniętym poziomem rozwoju gospodarczego. Tabele przedstawione w pkt 3 artykułu są ułożone głównie pod kątem analizy zmian w następstwie czasowym. Jednak jeśli odczyta się je pod kątem różnic między tymi grupami krajów, to wyraźnie widać, że Europa wschodnia jest bardziej materialistyczna (tab. 1). Można w nich znaleźć potwierdzenie, że w Europie wschodniej znacząco częściej respondenci wybierają, niezależnie od daty badań, jako cechę pożądaną w pracy – dobrą płacę (tab. 3). W krajach Europy Wschodniej jest wyższy poziom egocentryzmu (tab. 4). Są one bardziej zatowarzyszone i mniej wewnętrznie solidarne, a solidarność z ludźmi spoza struktur narodowych jest w nich znacząco słabiej rozwinięta. Niższa jest w nich troska o chorych i bezrobotnych (tab. 5–6). Mniejsza jest w nich troska o ludzi z są-

siedztwa, regionu czy narodu (tab. 7–9). Mniejsza jest w nich gotowość pomocy innym krajom Unii w kryzysie (tab. 12). Niższa jest w nich troska o Europejczyków i ogół ludzi w świecie (tab. 10, 13). Mniejsze jest w nich także poparcie dla pomocy dla nich (tab. 11 i 14). Wyżej natomiast stawiają one pomoc regionalną wśród celów polityki UE (tab. 11).

Podstawą badania są zmiany rang wartości w zależności od grupy krajów i okresu badania. Jest to analiza zmian w skali makro w europejskiej opinii publicznej¹. Wystąpienie znaczącej zmiany w pozycji analizowanych wartości jest interpretowane jako wpływ kryzysu. Jednak dla większej pewności wnioskowania jako kryteria wpływu kryzysu na wartość przyjęto wystąpienie następujących trzech wskaźników: 1) zmiana trendu rozwojowego w grupie porównywalnych krajów i wystąpienie znaczącego załamania w ostatnim okresie np. w kierunku postmaterializmu, 2) wyraźna zmiana w krajach, gdzie badania wykonywano przed i po/w trakcie kryzysu. Jako trzeci wskaźnik uznano kryterium teoretyczne – 3) związek między treścią pytania i zjawiskami kryzysowymi. Oznacza to istnienie spójności kierunku zmian poszczególnych wartości. Zaobserwowane zmiany powinny więc być powiązane treściowo zarówno ze sobą, jak i z samą naturą kryzysu. Zakładało to, że określona zmiana jest zgodna z wieloma innymi zjawiskami, należy do pola życia społecznego potencjalnie zagrożonego kryzysem, a nie jest tylko izolowaną fluktuacją. Zmiany i zachowania pod wpływem kryzysu nie występują pojedynczo, ale jako określony i znaczący społecznie syndrom. Zgodność tych trzech kryteriów była uznawana za wskaźnik wpływu kryzysu.

Wprowadzenie drugiego kryterium było możliwe dzięki temu, że w niektórych krajach badania WVS i EVS dzieliło tylko 1–2 lata, a drugie z nich było realizowane już w okresie kryzysu. Można by sądzić, że powinna to być metoda podstawowa. Jednak mogła być ona zastosowana tylko jako kryterium pomocnicze. Inaczej zbyt by to zawężyło możliwości analityczne. Niektórych ważnych zmiennych nie można było w ten sposób porównać.

Natomiast w przypadku Eurobarometru przypisanie danej zmiany do konsekwencji kryzysu mogło być przeprowadzone wprost bez aż tak złożonej strategii, gdyż jest on realizowany kilka razy do roku. Można było łatwo znaleźć albo dłuższe serie czasowe, albo pomiary danej wartości przed i po wystąpieniu kryzysu.

¹ Badania EVS/WVS zostały podzielone na trzy etapy: 1989–1998, 1999–2004 i 2005–2010. Podział ten wiąże się z cyklami realizacji tych badań. Pierwszą grupę stanowią badania będące punktem odniesienia dla innych zmian. Obejmuje ona zarówno badania EVS, jak i WVS. Jest ta fala rozciągnięta w czasie ze względu na stopniowe otwieranie się na badania poszczególnych grup krajów. Drugi okres to przede wszystkim badania WVS, zrealizowane w warunkach konsolidacji przemian, a trzeci to głównie badania EVS zrealizowane już w trakcie kryzysu.

3. Materializm – postmaterializm

Przed analizą bardziej szczegółowych zmian postaw należy je usytuować w szerszych ramach systemów wartości. Za odpowiednią matrycę można uznać podział na wartości materialistyczne i postmaterialistyczne. Wiąże się to z koncepcją Ronalda Ingleharta o ogólnej zmianie społecznej w kierunku postaw niematerialistycznych w warunkach poprawy sytuacji życiowej i dobrobytu (Inglehart 2010; Zdziech 2010). R. Inglehart wiązał te zmiany z warunkami socjalizacji (Bartkowski 2009). Można jednak postawić hipotezę, że w wyniku kryzysu nastąpił wzrost postaw materialistycznych wśród ogółu mieszkańców Europy.

Dane potwierdzają, że wystąpiło przesunięcie ku materializmowi² (tab. 1). Jeśli porównać odpowiedzi wcześniejsze i uzyskane w ostatnim okresie, już po wystąpieniu kryzysu, uwidacznia się silny nacisk na przeciwdziałanie wzrostowi cen, a więc cel postmaterialistyczny. Natomiast znaczenie takiego celu, jak obrońa wolności słowa, zmalało.

Tabela 1. Postawy materialistyczne i postmaterialistyczne (w %)

Europa	Fala	Utrzymanie porządku w społeczeństwie	Większe możliwości wpływania na decyzje władz	Przeciwdziałanie wzrostowi cen	Obrona możliwości swobodnego wypowiedzania poglądów
EU-15	1989–1998	53,3	51,9	41,3	50,6
	1999–2004	63,9	51,8	35,9	45,7
	2005–2009	52,3	48,9	52,1	44,4
EU-12+	1989–1998	69,9	45,6	57,6	23,9
	1999–2004	72,1	49,3	52,5	22,7
	2005–2009	58,6	52,8	67,4	18,8
Polska	1989–1998	60,1	50,0	66,5	21,1
	1999–2004	71,6	50,6	58,7	16,6
	2005–2009	56,1	54,9	70,2	16,8

Objaśnienie: Fala – edycja badań, okres, z którego pochodzą badania.

Źródło: połączone dane EVS i WVS; podział krajów europejskich według okresu wstąpienia do UE: EU-15 – kraje należące do UE przed 2004 r., EU-12+ – kraje, które stały się członkami UE po 2003 r.

² Treść pytania: „Dużo się ostatnio mówi o tym, jakie cele powinny być realizowane w naszym kraju w ciągu najbliższych dziesięciu lat. Na tej karcie wymienione są cele, którym różni ludzie przypisują największe znaczenie. Jeśli miał/a/by Pan/i/ wybrać cel, który z wymienionych na tej karcie Pan/i/ wskazał/a/ by jako najważniejszy? A który jako drugi?”. Lista odpowiedzi do wyboru, jak w tab. 1.

Jeśli się ograniczy porównanie do tych krajów, w których badanie były przeprowadzane bezpośrednio przed i po wystąpieniu kryzysu, to widać, że występują podobne przesunięcia, jak w całości opinii, niekiedy nawet o wiele silniej (tab. 2). Mniej jednoznaczny jest przyrost żądania wpływu na władze w krajach „nowej” Europy. Można jednak postawić hipotezę, że i on wiąże się z tym trendem – z oczekiwaniami większej aktywności władz w walce z problemami społecznymi, a nie wyraża wzrost aspiracji demokratycznych.

Tabela 2. Postawy materialistyczne i postmaterialistyczne – bezpośrednie zmiany pod wpływem kryzysu (w %)

Europa	Kryzys	Utrzymanie porządku w społeczeństwie	Większe możliwości wpływania na decyzje władz	Przeciwdziałanie wzrostowi cen	Obrona możliwości swobodnego wypowiedzania poglądów
EU-15	przed	54,6	46,2	46,5	51,2
	po	49,0	50,3	52,1	45,4
EU-12+	przed	64,8	43,5	64,4	24,5
	po	61,3	51,5	65,2	19,9

Źródło: jak do tab. 1.

Jeśli hipoteza o wzroście orientacji materialistycznych jest słuszna, to powinny wystąpić zmiany w innych wartościach, jak np. w preferowanych cechach pracy³. Można oczekiwać, że w pracy będzie się bardziej cenić dobrą płacę i jej pewność. Hipoteza ta potwierdziła się (tab. 3). W krajach Europy Wschodniej te cechy pracy stały się wśród respondentów bardziej cenione niż wcześniej, przed kryzysem.

Tabela 3. Cechy ważne w pracy – dobra płaca (w %)

Europa	Fala	Nie wybrano	Wybrano
Dobra płaca			
1	2	3	4
EU-15	1989–1998	30,0	70,0
	1999–2004	25,8	74,2
	2005–2010	28,8	71,2
EU-12+	1989–1998	15,7	84,3
	1999–2004	13,5	86,5
	2005–2010	9,9	90,1

³ Treść pytania: „Oto lista cech wiązanych zwykle z pracą. Proszę na nią spojrzeć i powiedzieć, które z tych cech Pan/i/ osobiście uważa za ważne”.

Tabela 3 (cd.)

1	2	3	4
Polska	1989–1998	14,8	85,2
	1999–2004	7,7	92,3
	2005–2010	6,5	93,5

Objaśnienie: jak do tab. 1.

Źródło: jak do tab. 1.

Dane, co do wartości samej pracy, nie są już tak jednoznaczne. Wprawdzie we wszystkich krajach europejskich, zgodnie z ogólnym trendem rozwojowym, ważność pracy w życiu ludzi spada. Jednak gdy analizy ograniczyć tylko do tych krajów, w których badanie zrealizowane były bezpośrednio przed kryzysem i po jego wystąpieniu, to widoczny jest w nich wzrost znaczenia pracy.

Indywidualizm ma także swoją patologię. Są nimi orientacje egocentryczne, określane niekiedy w teorii społeczeństw nowoczesnych jako postawa narcyzmu (Giddens 2001). Można więc także zapytać o to, czy kryzys spowodował wzrost, czy spadek egocentryzmu. Dane wskazują na przyrost egocentryzmu. Pojawia się to bądź w formie bezpośredniej, bądź jako osłabienie siły odrzucania takiej opinii⁴ (tab. 4).

Tabela 4. Orientacje egocentryczne – postulat skupienia się głównie na własnych sprawach (w %)

Europa	Fala	Zdecydowanie zgadzam się	Zgadzam się	Ani się zgadzam, ani nie zgadzam	Nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
EU-15	1999–2004	17,8	29,6	22,7	23,5	6,4
	2005–2009	18,2	31,7	21,7	22,1	6,2
EU-12+	1999–2004	20,0	32,9	22,2	20,6	4,4
	2005–2009	19,3	34,2	26,6	15,9	3,9
Polska	1999–2004	25,2	37,1	22,1	13,3	2,3
	2005–2009	16,1	31,4	34,0	15,8	2,7

Objaśnienie: jak do tab. 1.

Źródło: jak do tab. 1.

Z tym przyrostem egocentryzmu korespondują także pewne zmiany w znaczeniu rodziny dla jednostek. Wprawdzie analizując samą wartość rodziny wiadać, że jest ona nadal trwała i zdecydowanie znajduje się na szczycie hierarchii

⁴ Treść pytania: „Czy zgadza się Pan/i, czy też nie zgadza z poniższymi stwierdzeniami? Ludzie powinni zajmować się swoimi sprawami, a nie interesować się znanadto tym, co inni mówią czy robią.

wartości. Można jednak wskazać na pewne osłabienie solidarności rodzinnej w kryzysie: zarówno spadek ważności rodziny, rzadsze uznawanie za ważny cel umacnianie wartości rodziny, jak i większe poparcie dla modelu opieki nad osobami starszymi w rodzinie poprzez inne instytucje niż samą rodzinę. Są to małe, ale symptomatyczne różnice.

4. Solidarność horyzontalna (chorzy, starsi i bezrobotni)

Badania EVS dotyczyły także troski o warunki życia różnych grup. Przyjmując taką troskę jako wskaźnik odczuwanej solidarności, można jej obiekty pogrupować w dwa wymiary. Jeden to wymiar horyzontalny. Jest to solidarność wewnątrz grupy narodowej, skierowana ku grupom bardziej narażonym na biedę i wykluczenie, jak osoby starsze, chorzy i niepełnosprawni czy bezrobotni. Można by oczekiwać wzrostu troski o te grupy w kryzysie, gdyż właśnie to kryzys spowodował wzrost potrzeby opieki nad nimi.

Dane wskazują na dwa kierunki zmian – wzrost troski o chorych i niepełnosprawnych w krajach „starej” Europy i jej zmniejszenie w krajach „nowej” Europy. Zmiany nie są duże, niemniej jednak wyraźne (tab. 5).

Tabela 5. Troska o chorych i niepełnosprawnych (w %)

Europa	Fala	W bardzo dużym stopniu	W dużym stopniu	Tylko do pewnego stopnia	W niewielkim stopniu	Wcale
EU-15	1999–2004	21,5	37,4	31,7	7,7	1,7
	2005–2009	23,2	37,9	29,6	7,1	2,3
EU-12+	1999–2004	21,3	38,2	30,2	7,6	2,7
	2005–2009	20,2	33,0	33,6	10,0	3,2
Polska	1999–2004	21,3	43,2	24,6	9,3	1,7
	2005–2009	13,5	29,4	38,8	14,8	3,5

Objaśnienie: jak do tab. 1.

Źródło: jak do tab. 1.

W przypadku troski o bezrobotnych we wszystkich grupach krajów mamy przyrost deklaracji niskiego poczucia solidarności z nimi. Jednak spadek ten jest silniejszy w krajach Europy Wschodniej (tab. 6). O ile więc w krajach Europy Zachodniej mamy stabilność lub nawet pewien przyrost poczucia solidarności, to w krajach „nowej” Europy mamy raczej jej zmniejszenie. Najsłabiej jest ona odczuwana w stosunku do bezrobotnych.

Tabela 6. Troska o bezrobotnych (w %)

Europa	Fala	W bardzo dużym stopniu	W dużym stopniu	Tylko do pewnego stopnia	W niewielkim stopniu	Wcale
EU-15	1999–2004	11,9	29,0	39,7	15,7	3,6
	2005–2009	13,1	28,4	37,8	15,9	4,8
EU-12+	1999–2004	16,5	31,9	34,7	12,6	4,3
	2005–2009	13,0	26,0	37,5	17,2	6,4
Polska	1999–2004	16,1	36,0	35,2	10,7	1,9
	2005–2009	10,0	25,5	41,6	18,3	4,6

Objaśnienie: jak do tab. 1.

Źródło: jak do tab. 1.

5. Solidarność w wymiarze wertykalnym (grupy terytorialne – od sąsiedztwa do całego świata)

Badanie zawiera także pytanie o troskę dotyczącą wielu grup, które można stworzyć w zależności od stopnia bliskości społeczno-geograficznej: od więzi sąsiedzkich po więź z ogółem mieszkańców świata; od grup lokalnych, po zbiorowość narodu, Europy i świata. Można postawić hipotezę, że w warunkach kryzysu nastąpi raczej wzrost troski o grupy bliskie, natomiast osłabnie gotowość pomocy grupom dalszym. Ta ogólna hipoteza jako otwarte pozostawia pytania, które grupy są odczuwane jako „bliskie”, a które jako „dalsze”.

Solidarność wewnątrznarodowa w okresie kryzysu wzrasta zarówno wśród mieszkańców Unii, jak i całej Europy. Pierwszym jej wskaźnikiem jest wzrost troski o sąsiadów we wszystkich grupach krajów⁵ (tab. 7).

Tabela 7. Troska o ludzi z sąsiedztwa (w %)

Europa	Fala	W bardzo dużym stopniu	W dużym stopniu	Tylko do pewnego stopnia	W niewielkim stopniu	Wcale
EU-15	1999–2004	6,8	25,6	39,9	19,4	8,2
	2005–2009	8,2	27,2	36,4	18,9	9,3
EU-12+	1999–2004	6,0	21,3	40,1	23,2	9,5
	2005–2009	7,2	24,1	39,0	20,6	9,1
Polska	1999–2004	7,5	30,2	41,9	15,2	5,2
	2005–2009	8,9	32,0	41,4	14,0	3,7

Objaśnienie: jak do tab. 1.

Źródło: jak do tab. 1.

⁵ Treść pytania: „W jakim stopniu obchodzą Pana/ią/ warunki życia, w jakich żyje/żyją: 1. Pana/i/ najbliższa rodzina, 2. Ludzie z sąsiedztwa, 3. Ludzie z regionu, w którym Pan/i/ mieszka, 4. Pana/i/ rodacy, 5. Europejczycy, 6. Wszyscy ludzie na całym świecie”.

Wzrost solidarności wewnątrznarodowej jest także dostrzegalny na poziomie regionu. Także tutaj w okresie kryzysu odnotowujemy przyrost poczucia więzi (tab. 8).

Tabela 8. Troska o mieszkańców regionu (w %)

Europa	Fala	W bardzo dużym stopniu	W dużym stopniu	Tylko do pewnego stopnia	W niewielkim stopniu	Wcale
EU-15	1999–2004	3,7	17,1	42,7	26,8	9,8
	2005–2009	5,2	19,7	40,1	24,8	10,2
EU-12+	1999–2004	4,0	16,7	40,5	27,4	11,3
	2005–2009	4,1	17,2	41,8	25,6	11,3
Polska	1999–2004	3,4	17,9	40,9	28,5	9,2
	2005–2009	3,3	20,8	44,6	23,9	7,3

Objaśnienie: jak do tab. 1.

Źródło: jak do tab. 1.

Natomiast inny trend jest widoczny w odniesieniu do więzi z poziomem narodowym. Tutaj też różnią się kraje „starej” i „nowej” Unii. W tej pierwszej grupie widoczny jest wzrost poczucia niepokoju o los rodaków. Natomiast w tej drugiej grupie krajów pojawia się odwrotny kierunek zmiany. Jest to widoczne zarówno przez zmniejszenie odsetka osób potwierdzających, jak i zmniejszenia odsetka osób odrzucających to poczucie niepokoju (tab. 9).

Tabela 9. Troska o rodaków (w %)

Europa	Fala	W bardzo dużym stopniu	W dużym stopniu	Tylko do pewnego stopnia	W niewielkim stopniu	Wcale
EU-15	1999–2004	4,1	19,0	44,6	23,8	8,5
	2005–2009	6,1	21,9	42,5	21,1	8,4
EU-12+	1999–2004	5,8	21,9	43,2	20,8	8,4
	2005–2009	4,6	18,1	43,0	23,4	10,9
Polska	1999–2004	6,2	24,3	40,4	23,4	5,8
	2005–2009	4,5	21,3	42,6	23,5	8,0

Objaśnienie: jak do tab. 1.

Źródło: jak do tab. 1.

Badanie ujawniło też wzrost poczucia więzi wśród Europejczyków, niezależnie od tego, czy pytanie jest zadawane w „starych” czy w „nowych” krajach Unii. Jednak jest on silniejszy w pierwszej grupie krajów UE (tab. 10).

Tabela 10. Troska o Europejczyków (w %)

Europa	Fala	W bardzo dużym stopniu	W dużym stopniu	Tylko do pewnego stopnia	W niewielkim stopniu	Wcale
EU-15	1999–2004	2,4	11,3	37,7	33,5	15,1
	2005–2009	3,1	13,1	38,5	31,0	14,3
EU-12+	1999–2004	2,4	10,1	33,8	34,0	19,7
	2005–2009	2,4	9,8	35,4	33,2	19,2
Polska	1999–2004	1,9	10,2	29,9	40,4	17,7
	2005–2009	2,4	12,0	38,1	34,3	13,3

Objaśnienie: jak do tab. 1.

Źródło: jak do tab. 1.

Ważnym aspektem europejskiej solidarności jest gotowość poparcia dla pomocy regionalnej i dla pomocy innym krajom UE. Dane Eurobarometru dostarczają odpowiednich takich danych, systematycznie zbieranych w ciągu ostatnich 5 lat. Pokazują one wyraźny spadek poparcia dla pomocy regionalnej. Ale wystąpiło to z opóźnieniem – prawie w dwa lata po wystąpieniu kryzysu. Maleje wtedy wyraźnie dla niej poparcie. Później następuje wzrost dla niej poparcia, ale nie wraca on do poziomu aprobaty deklarowanego wcześniej⁶ (tab. 11).

Tabela 11. Znaczenie pomocy regionalnej wśród celów polityki integracyjnej Unii Europejskiej (w %)

Europa	4–5/ 2007	9–11/ 2007	3–5/ 2008	10–11/ 2008	1–2/ 2009	6–7/ 2009	10–11/ 2009	5/ 2010	11–12/ 2010	5/ 2012
EU-15	17,6	20,9	20,0	20,3	17,2	17,4	17,6	9,9	11,0	12,2
EU-12+	21,3	23,7	22,1	23,0	15,2	20,5	20,7	17,3	17,0	20,4
Polska	27,2	23,5	28,5	27,8	18,2	20,2	22,3	22,6	17,4	20,4

Źródło: EB67.2: 4–5/2007 (ZA4530), EB68.1: 9–11/2007 (ZA4565), EB69.2: 3–5/2008 (ZA4744), EB70.1: 10–11/2008 (ZA4819), EB71.1: 1–2/2009 (ZA4971), EB71.3: 6–7/2009 (ZA4973), EB72.4: 10–11/2009 (ZA4994), EB73.4: 5/2010 (ZA5234), EB74.2: 11–12/2010 (ZA5449), EB77.3: 5/2012 (ZA5612). Objasnienia do źródła: EB67.2 – miejsce badania wśród badań z tej serii – edycja 67, 2. z kolei; 4–5/2007 – czas realizacji badania; ZA4530 – symbol zbioru w archiwum danych w Kolonii.

W przypadku postaw wobec pomocy dla innych krajów nie można niestety prześledzić zmian pod wpływem kryzysu. Dostępne dane ujawniają wysoki

⁶ Treść pytania: „Integracja europejska w ostatnich latach skupiała się na różnych sprawach. Na które kwestie instytucje europejskie powinny, Pana(i) zdaniem, w najbliższych latach położyć nacisk, aby w przyszłości wzmocnić Unię Europejską – solidarność z biedniejszymi regionami?”.

poziom aprobaty dla takiej akcji. Popiera ją ponad lub prawie połowa badanych w całej UE. Jest to silniejsze w krajach „starej” Unii. Można jednak sądzić, że przebieg tej pomocy, a szczególnie przyczyny związane z samym krajem beneficjentem obniżyły to poparcie⁷ (tab. 12).

Tabela 12. Poparcie pomocy danego kraju innym krajom UE w kryzysie (w %)

Europa	Zdecydowanie się zgadzam	Zgadzam się	Nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
EU-15	12,6	47,1	24,6	15,7
EU-12+	8,9	35,6	29,5	26,0
Polska	8,6	53,1	26,9	11,4

Źródło: EB74.1: 7–8/2010 (ZA5237). Objasnienia do źródła: patrz tab. 11.

Natomiast troska o ogół ludzkie w świecie wyraźnie zmalała wśród mieszkańców Unii Europejskiej. Uwidacznia się to zarówno przez spadek odpowiedzi twierdzących, jak i wzrost deklaracji wskazujących na mały związek lub nawet jego brak. I w tym przypadku spadek troski jest silniejszy w krajach „nowej” Unii (tab. 13).

Tabela 13. Troska o ludzi na całym świecie (w %)

Europa	Fala	W bardzo dużym stopniu	W dużym stopniu	Tylko do pewnego stopnia	W niewielkim stopniu	Wcale
EU-15	1999–2004	8,5	20,9	39,0	22,1	9,5
	2005–2009	8,7	20,1	40,2	20,8	10,2
EU-12+	1999–2004	6,5	16,5	36,0	25,6	15,5
	2005–2009	3,7	11,2	37,1	29,8	18,3
Polska	1999–2004	2,6	11,0	28,2	40,0	18,2
	2005–2009	2,4	12,8	36,0	35,2	13,6

Objasnienie: jak do tab. 1.

Źródło: jak do tab. 1.

Podobny obraz zmian poczucia więzi jest widoczny we wzorach identyfikacji terytorialnych. Widoczna jest tendencja do wzrostu identyfikacji z własną miejscowością. Pojawia się także wzrost identyfikacji z narodem i Europą, natomiast najsilniejszy spadek poczucia więzi odnotowano w stosunku do ogółu krajów świata. Zmiany poziomu regionalnego są mniej wyraźnie zarysowane, co wiąże się z jego słabym wyodrębnieniem się w świadomości społecznej.

⁷ Treść stwierdzenia: „W czasach kryzysu pożądane jest, aby Polska udzielała pomocy finansowej innemu państwu członkowskiemu UE doświadczającemu poważnych trudności”.

Z tym zmniejszeniem się identyfikacji kosmopolitycznych zgadza się także spadek poparcia dla pomocy krajom rozwijającym się. W krajach „nowej” Europy nastąpił (dość wyjątkowo) wzrost dla jej poparcia⁸ (tab. 14).

Tabela 14. Aprobata pomocy dla krajów rozwijających się (w %)

Europa	Rok	Bardzo ważna	Raczej ważna	Raczej nie ważna	Wcale nie ważna
EU-15	2004	57,6	35,6	5,0	1,9
	2010	47,6	44,5	6,1	1,8
EU-12+	2004	40,8	46,1	9,8	3,3
	2010	39,3	50,1	8,5	2,1
Polska	2004	53,0	43,3	3,2	0,6
	2010	39,7	54,2	5,1	1,0

Źródło: EB62.2 11–12 2004 (ZA4231). EB73.5: 6/2010 (ZA5235). Objaśnienia do źródła: patrz tab. 11.

Kryzys spowodował więc zmianę mapy identyfikacji terytorialnych. Wzrosły identyfikacje lokalne i europejskie. Wzrost taki w dużej liczbie krajów nastąpił także w stosunku do własnego narodu, natomiast zmalały identyfikacja i poczucie więzi z całym światem.

6. Zakończenie – wartości i kryzys

Pod wpływem kryzysu nastąpił pewien regres w kierunku wartości materialistycznych i zmniejszenie znaczenia wartości postmaterialistycznych. Wraz z tym wzrosło znaczenie wartości materialnych w różnych dziedzinach życia, np. w sferze pracy. Towarzyszy temu wzrost egocentryzmu. Natomiast w sferze solidarności grupowej widoczny jest jej wzrost w grupach bliskich: lokalnej i narodowej, a osłabienie poczucia więzi z grupami „dalszymi” – mieszkańcami świata pojmowanymi jako całość. Towarzyszy temu spadek gotowości niesienia im pomocy. Wewnątrz Europy utrzymuje się poparcie dla pomocy międzyregionalnej i dla innych państw przeżywających trudności. Jednak poparcie dla nich zmalało znacząco w kryzysie.

Zmiany we wzorach solidarności w obu częściach Europy są zbliżone do siebie, ale występują także pewne różnice między nimi. Kraje „nowej” Europy silniej demonstrowają przyrost egocentryzmu. Jest w nich większy wzrost deklaracji

⁸ Treść pytania: „Czy Pana(i) zdaniem pomaganie ludziom w krajach rozwijających się jest bardzo ważne, raczej ważne, raczej nieważne czy w ogóle nieważne?”.

braku troski o ludzi chorych, bezrobotnych czy współobywateli. W wymiarze wertykalnym solidarności jest w nich wyższy przyrost troski o sąsiadów, natomiast wyższy spadek poczucia troski o ludzi na całym świecie. Kraje „starej” Unii w sferze wartości deklarowanych wykazują wzrost troski o poszkodowanych w społeczeństwie. Natomiast w krajach–„płatnikach” budżetu Unii nastąpił spadek poparcia dla pomocy międzyregionalnej w Unii; niższy jest w nich poziom gotowości do pomocy krajom unijnym znajdującym się w potrzebie. Wystąpił w nich także znaczący spadek poparcia dla pomocy dla krajów Trzeciego Świata.

Zmiany solidarności społecznej w Polsce są zbliżone do zmian w innych krajach o podobnej przeszłości politycznej. Jednak pojawiają się pewne różnice nie zawsze układające się w spójny, choć jednak znamieny obraz. W sferze wartości materialistycznych i postmaterialistycznych jest silniejsze podkreślanie potrzeby wzrostu demokracji. W Polsce wystąpił mniejszy przyrost poparcia dla postaw egocentryzmu – skupiania się na własnych sprawach, chociaż efekt kryzysu w postaci mniejszej troski o chorych i bezrobotnych także się pojawił. W Polsce jest większy spadek gotowości poparcia dla grup odległych, takich jak wszyscy Europejczycy i pomocy dla krajów Trzeciego Świata.

Podsumowując, można powiedzieć, że kryzys stanowił wyzwanie dla solidarności społecznej. Choć nie można powiedzieć, że nastąpiła zmiana jej wzoru, niemniej jednak spowodował jej osłabienie, jak też zmniejszenie poczucia solidarności europejskiej. Kryzys i deprywacje stanowią silny problem dla normatywności w Unii, z której nie zawsze wychodzi ona zwycięsko.

Na koniec można zapytać o przydatność analizy wartości do badania życia społecznego. Wydaje się, że przedstawione wyżej dane i zjawiska potwierdzają ich przydatność. Wynika to ze społecznego sensu wartości, które wyznaczają hierarchię spraw społecznie znaczących. Ta hierarchia i jej zmiany bardzo dobitnie ukazują charakter i konsekwencje społecznych kryzysów.

Bibliografia

- Bartkowski J. (2009), *Wartości materialistyczne i post-materialistyczne w Polsce w ujęciu porównawczym*, [w:] M. Zahorska, E. Nasalska (red.), *Wartości – polityka – społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 33–47.
- Giddens A. (2001), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gide C. (1908), *Solidaryzm*, [b.n.w.], Lwów.
- Halman L. (2010), *Wartości polityczne*, [w:] D. Russell, H. D. Klingeman (red.), *Zachowania polityczne*, t. I, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 359–381.
- Holmes S., Sunstein C. (2003), *Koszt praw. Dlaczego wolność zależy od podatków?*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- Inglehart R. (2010), *Wartości postmaterialne oraz przejście od wartości związanych z przetrwaniem do wartości związanych z wyrażaniem własnego „ja”*, [w:] D. Russell, H. D. Klingeman (red.), *Zachowania polityczne*, t. I, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 280–301.

- Jasińska-Kania A. (red.) (2012), *Wartości i zmiany: Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Szukalski P. (2012), *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Waleszczuk Z. (2006), *Globalizacja solidarności*, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Wrocław.
- Zdziech P. (2010), *Ronalda Ingleharta teoria rozwoju ludzkiego*, Wydawnictwo Nomos, Kraków.

Jerzy Bartkowski

SOCIAL SOLIDARITY AND CRISIS. RECENT CHANGE IN POLAND IN EUROPEAN COMPARATIVE PERSPECTIVE

Summary. The topic of the article is the question of change of the values related to social solidarity in time of crisis. Crisis presents test for the systems of values and group solidarity. European Value Survey (EVS), World Value Survey (WVS) and Eurobarometer are empirical base for this article. As first is analyzed an influence of the crisis on the balance of materialistic and post-materialistic values. The effect of crisis is a step back from the post-materialistic to materialistic values. This is also visible through increase of significance of high pay in work. The crisis is also accompanied by the growth of egocentrism. The people more tend to stick to own affairs. The other influence of the crisis on social solidarity was studied in two dimensions. The first one is a horizontal dimension. They are attitudes toward sick, disabled and unemployed. The second dimension is a vertical one. This is a feeling of compassion to different social groups: starting from neighborhood community to the World as a whole. The study confirmed that under the crisis the solidarity with most of the groups has weakened. On the horizontal axis the compassion toward sick, disabled and unemployed is lower after the crisis. On the horizontal dimension this depend on the degree of proximity. In the time of crisis the solidarity toward the people from the neighborhood, and from the national and European communities have increased. The same time the solidarity with the World as a whole and support for the assistance for the Third World has decreased. Crisis has extended materialistic values and the egocentric orientation as well. This has weakened internal group solidarity, and readiness to help more distant groups. However, it has not caused fundamental change in the patterns of inner-country and European solidarity.

Keywords: values, crisis, solidarity.